

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το συγκεκριμένο βιβλίο είναι ένα βιβλίο μεθοδολογίας και ως τέτοιο αναμένεται να περιγράψει τις μεθόδους ανάλυσης και παρατήρησης των κοινωνικών φαινομένων. Υπάρχουν σήμερα πολλά καλά βιβλία μεθοδολογίας που επιτελούν με επιτυχία αυτόν το σκοπό. Πολλά από αυτά γράφτηκαν ή μεταφράστηκαν και στα ελληνικά. Το συγκεκριμένο βιβλίο δεν έχει όμως αυτόν το σκοπό. Σκοπός του δεν είναι τόσο η παρουσίαση των βασικών μεθόδων και τεχνικών της εμπειρικής κοινωνιολογικής έρευνας όσο η περιγραφή των επιλογών και των κριτηρίων με βάση τα οποία συγκροτείται η μεθοδολογία σε μια εμπειρική έρευνα. Για να πετύχει το σκοπό του είναι υποχρεωμένο να αναφερθεί συστηματικά στις σχέσεις ανάμεσα στην επιστημολογία, τη μεθοδολογία και την κοινωνική θεωρία.

Αποτέλεσμα αυτής της προσέγγισης είναι να δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο πρόβλημα της εννοιολόγησης, που αποτελεί το κατεξοχήν πεδίο σύζευξης της θεωρίας με τις μεθόδους και το οποίο συνήθως παρουσιάζεται ελλιπικά στα περισσότερα βιβλία μεθοδολογίας. Η έλλειψη μιας ολοκληρωμένης παρουσίασης της διαδικασίας της εννοιολόγησης και η μη συστηματική αντιμετώπιση του σοβαρού αυτού ζητήματος, μέσα από το πρίσμα των διαφορετικών θεωριών και μεθόδων, είναι κατά τη γνώμη μου η κυριότερη αιτία που μας εμποδίζει να αντιληφθούμε τη μεθοδολογία ως ένα ενιαίο σχετικά αυτόνομο από τη θεωρία πεδίο και να πάψουμε να αναφερόμαστε σε δύο, ασύμβατες μεταξύ τους, ποσοτικές και ποιοτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Στοχεύει με αυτό τον τρόπο να βελτιώσει τη δυνατότητα σχεδιασμού μεικτών μεθοδολογιών και να συμβάλει στο ξεπέρασμα του καθαρά εμπειρικού διαχωρισμού των ερευνών σε ποσοτικές και ποιοτικές.

Το βιβλίο εξετάζει ακόμη τη σχέση της μεθοδολογίας με την ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών και αναφέρεται στις μεθοδολογικές αλλαγές που η ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών συνεπάγεται. Η υπάρχουσα μεθοδολογία αναπτύχθηκε λαμβάνοντας υπόψη τις πρακτικές δυνατότητες καταγραφής και ανάλυσης. Η θεαματική ανάπτυξη των τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνίας τα τελευταία χρόνια μετέβαλε δραστικά αυτές τις δυνατότητες και επέτρεψε την ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών για τις κοινωνικές επιστήμες. Η ανάπτυξη των ερευνητικών υποδομών αλλά και των μορφών επικοινωνίας στην ίδια την κοινωνία αναμένεται να προκαλέσει αλλαγές στο μεθοδολογικό υπόδειγμα πάνω στο οποίο αναπτύχθηκε μέχρι σήμερα η μεθοδολογία.

Το βιβλίο δεν στοχεύει να αποτελέσει ένα απλοποιημένο εισαγωγικό εγχειρίδιο για τη μεθοδολογία που δίνει έμφαση στις μεθόδους αλλά ένα κείμενο αναφοράς για τον μεθοδολογικό σχεδιασμό στον οποίο ο φοιτητής θα ανατρέχει καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών του, προπτυχιακών και μεταπτυχιακών. Με το βιβλίο αυτό οι φοιτητές θα έρθουν σε επαφή με τις μεθόδους, όμως ο στόχος δεν είναι να τις γνωρίσουν με κάθε λεπτομέρεια. Αντίθετα, θα βοηθήσει τους φοιτητές να καταλάβουν πού οι μέθοδοι σχετίζονται με τις επιστημολογικές και οντολογικές επιλογές με βάση τις οποίες επιχειρείται η λύση ενός προβλήματος. Θα καταλάβουν ότι καμία μέθοδος δεν είναι *a priori* καλύτερη ή χειρότερη από μια άλλη αλλά ότι μπορεί να είναι περισσότερο ή λιγότερο κατάλληλη για την επίλυση ενός προβλήματος. Ο φοιτητής δεν εμβαθύνει στις λεπτομέρειες των μεθόδων αλλά προετοιμάζεται να δει τη μεγάλη εικόνα. Να καταλάβει τη σχέση των μεθόδων με την επιστημολογία και την κοινωνική θεωρία, να αντιληφθεί κάτω από ποιες προϋποθέσεις κάποιες μέθοδοι, ανεξάρτητα αν είναι ποσοτικές ή ποιοτικές, μπορούν να συνδυαστούν για να συγκροτήσουν μια ενιαία μεθοδολογία.

Το βιβλίο διαφοροποιείται από τα περισσότερα βιβλία μεθοδολογίας επιλέγοντας ως αντικείμενό του το σχεδιασμό της μεθοδολογίας συνολικά και όχι την περιγραφή των επιμέρους μεθόδων, κάτι που ο σύγχρονος φοιτητής είναι ευκολότερο να εντοπίσει σε πολλά άλλα βιβλία. Αυτό μαζί με τη συσχέτιση της μεθοδολογίας με τη θεωρία, την επιστημολογία και την ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών αποτελούν και τα σημαντικότερα πλεονεκτήματά του.

Πριν προχωρήσω στο κυρίως μέρος του βιβλίου, θεώρησα σκόπιμο να αναφερθώ στην εισαγωγή στο τι είναι η γνώση και ειδικά η επιστημονική γνώση και πώς συνδέεται με τη γλώσσα. Το βιβλίο χωρίζεται σε τρία μέρη: Το Α΄ μέρος αναφέρεται στη θεωρία της γνώσης και τη θεωρία του αντικειμένου

στις κοινωνικές επιστήμες. Ως επιστημονική πρακτική, η εμπειρική έρευνα εγγράφεται στο πλαίσιο της επιστημονικής γνώσης, όπως αυτό προσδιορίζεται από τη θεωρία της επιστημονικής γνώσης. Η ανάπτυξη της θεωρίας της επιστημονικής γνώσης είναι το αντικείμενο του κεφαλαίου 2 του Α΄ μέρους. Ως πρακτική των κοινωνικών επιστημών η εμπειρική έρευνα εγγράφεται στο θεωρητικό πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών, όπως αυτό προσδιορίζεται από τις θεωρίες του αντικειμένου των κοινωνικών επιστημών, δηλαδή από τις κοινωνικές θεωρίες. Η ανάπτυξη της θεωρίας του αντικειμένου των κοινωνικών επιστημών και η σχέση των κοινωνικών θεωριών με την εμπειρική έρευνα είναι το αντικείμενο του κεφαλαίου 3 του Α΄ μέρους. Η εμπειρική έρευνα ως ιδιαίτερη πρακτική έχει ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά και εξυπηρετεί έναν συγκεκριμένο ρόλο. Τα ζητήματα αυτά αναλύονται στο κεφάλαιο 4 του Α΄ μέρους.

Στο Β΄ μέρος αναλύεται η μεθοδολογία της εμπειρικής έρευνας. Ως επιστημονική πρακτική των κοινωνικών επιστημών η εμπειρική έρευνα βασίζεται σε μια ιδιαίτερη μεθοδολογία, που οργανώνει τόσο την παρατήρηση και την παραγωγή των κοινωνικών δεδομένων όσο και την ανάλυσή τους. Ειδικά το πρόβλημα της θεωρητικής συγκρότησης της παρατήρησης στις κοινωνικές επιστήμες είναι ένα ιδιαίτερο ζήτημα που παρουσιάζει πολλές και σημαντικές δυσκολίες. Η μεθοδολογία αποτελεί μια ειδική κάθε φορά σύνθεση και επιλογή συγκεκριμένων μεθόδων καταγραφής και ανάλυσης βασισμένη τόσο σε μια θεωρία της γνώσης και της επιστήμης όσο και σε μία τουλάχιστον κοινωνική θεωρία. Τη μεθοδολογία και τις μεθόδους της εμπειρικής έρευνας των κοινωνικών επιστημών θα τη συζητήσουμε στα κεφάλαια 1, 2, 3 και 4 του Β΄ μέρους.

Το Γ΄ μέρος του βιβλίου αναφέρεται στις ερευνητικές υποδομές των κοινωνικών επιστημών. Οι δυνατότητες που παρέχουν σήμερα οι τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνιών (ΤΠΕ) επιτρέπουν την ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών μεγάλης κλίμακας που υποστηρίζουν την ερευνητική διαδικασία. Η εκμηχάνιση της ερευνητικής διαδικασίας επιτρέπει την ουσιαστική αναδιοργάνωση της μεθοδολογίας της εμπειρικής έρευνας. Το θέμα αυτό θα το συζητήσουμε στο κεφάλαιο 5 του Γ΄ μέρους.

Πριν ωστόσο ξεκινήσουμε την ανάλυση όλων των παραπάνω ζητημάτων θα αναφερθούμε πρώτα στην ίδια την επιστήμη ως ιδιαίτερη θεωρητική πρακτική. Η σύγχρονη επιστήμη θεμελιώνεται σε μια θεωρία της γνώσης που διαμορφώνεται από τον Καρτέσιο (1596-1650). Σύμφωνα με αυτήν, η λειτουργία της νόησης θεωρήθηκε ως μια βασική ιδιότητα του ανθρώπου που αποδόθηκε στα ιδιαίτερα πνευματικά του χαρακτηριστικά. Εγκέφαλος και νους, ύλη

και πνεύμα, σκέψη και συναίσθημα, φύση και άνθρωπος είναι τα αντιθετικά ζεύγη μιας δυϊστικής οντολογίας που είναι ακόμη υπαρκτή και που ανάγεται στο φιλοσοφικό σύστημα του Καρτέσιου. Στη συνέχεια και μέσα από τα αποτελέσματα των ερευνών στις κοινωνικές επιστήμες αναδείχθηκε ο κρίσιμος ρόλος της γλώσσας στην ανάπτυξη της νοητικής λειτουργίας.

1.1 Νόηση και γνώση και η σχέση τους με τη γλώσσα

Η θεωρία της γνώσης αναπτύχθηκε αρχικά ως αντικείμενο της φιλοσοφίας. Ωστόσο εκτός από φιλοσοφικό αντικείμενο, η γνώση αποτελεί σήμερα και αντικείμενο αρκετών επιστημών. Επομένως η ανάπτυξη της θεωρίας της γνώσης επηρεάζεται αποφασιστικά από τις εξελίξεις στις επιμέρους επιστήμες. Σε αυτό το ζήτημα θα εστιάσουμε στη συνέχεια, λαμβάνοντας υπόψη ότι η γνώση αποτελεί έννοια πολλών διαφορετικών επιστημονικών κλάδων, όπως, για παράδειγμα, της βιολογίας, της ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας, των νευροεπιστημών και άλλων.

1.1.1 Η διάκριση νόησης και πραγματικότητας

Η φιλοσοφία της γνώσης στην οποία θεμελιώθηκε η φιλοσοφία της επιστήμης ξεκινά από τον Καρτέσιο. Κατά τον Καρτέσιο, ο άνθρωπος δεν αποτελείται μόνο από ύλη και αιθέρια λογική ψυχή η οποία παράγει τη σκέψη, αλλά είναι επίσης μια ενσώματη υλική ύπαρξη που δεν διαφέρει από τα άλλα υλικά αντικείμενα. Η διχοτόμηση της ανθρώπινης ύπαρξης σε ψυχή και σώμα, που πηγάζει από τη χριστιανική παράδοση, θα επιτρέψει στον Καρτέσιο να πραγματοποιήσει έναν διπλό οντολογικό αναδιπλασιασμό:

1. Ταυτίζοντας την ανθρώπινη φύση με τη λογική ψυχή (νόηση) προσφέρει ένα κριτήριο διάκρισης του ανθρώπου από τα ζώα και τα ανόργανα υλικά αντικείμενα.
2. Ταυτόχρονα ο άνθρωπος, ως ενσώματη υλική ύπαρξη, γίνεται ο ίδιος αντικείμενο της γνώσης (ανατομία, φυσιολογία κ.λπ.)

Ο Καρτέσιος, συνεπής στη μηχανιστική ερμηνεία της φύσης, θα υποστηρίξει ότι το ανθρώπινο σώμα είναι μια μηχανή. Πώς όμως επικοινωνεί η λογική ψυχή με το ανθρώπινο σώμα; Ο Καρτέσιος θα υποστηρίξει ότι η λογική ψυχή συνδέεται και επιδρά πάνω στο σώμα και αυτό γίνεται στο εσωτερικό του εγκεφάλου. Αυτή η δυϊστική θεωρία της αλληλεπίδρασης θα γνωρίσει πολλές

διατυπώσεις μέχρι σήμερα.¹ Αντίθετη με τη δυϊστική προσέγγιση είναι αυτή των μονιστών που υποστηρίζουν ότι ο άνθρωπος είναι ένα σώμα και ότι η ψυχή είναι ένας κενός όρος χωρίς νόημα. Η θεωρία της ταυτότητας υποστηρίζει ότι τα νοητικά φαινόμενα και τα φυσικά εγκεφαλικά φαινόμενα είναι ουσιαστικά το ίδιο πράγμα, και ότι η σκέψη είναι απλά μια λειτουργία του εγκεφάλου. Σύμφωνα με αυτή την άποψη η έρευνα πρέπει να επικεντρωθεί στο να απαντήσει πώς ακριβώς δημιουργείται η σκέψη, πώς δηλαδή λειτουργεί ο εγκέφαλος.

1.1.2 Η νόηση ως λειτουργία του εγκεφάλου

Η μελέτη της νόησης ως λειτουργία του ανθρώπινου σώματος και ειδικά του εγκεφάλου και του κεντρικού νευρικού συστήματος έβαλε σε ένα νέο πλαίσιο την ανάλυση της σχέσης νόησης και εγκεφάλου. Η εξέλιξη της νευροεπιστήμης επέτρεψε να εντοπισθούν συγκεκριμένες μορφές της συνείδησης σε συγκεκριμένες περιοχές του εγκεφάλου. Αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης είναι αφενός η κυριαρχία της μονιστικής προσέγγισης, η οποία αντιλαμβάνεται τη νόηση ως λειτουργία του εγκεφάλου, σε πολλές επιστήμες, αλλά και το γεγονός ότι η φιλοσοφία χάνει σιγά-σιγά το αποκλειστικό δικαίωμα της μελέτης της ανθρώπινης νόησης. Παρόλο που η επιστήμη δεν έχει ακόμη αποκρυσταλλώσει το πώς η σκέψη παράγεται από τον εγκέφαλο, έχει ωστόσο επηρεάσει ουσιαστικά την απάντηση στο πρόβλημα τι είναι η νόηση.

Εφόσον η νόηση είναι μια λειτουργία του εγκεφάλου είναι απαραίτητη και μια θεωρία για το πώς λειτουργεί ο εγκέφαλος. Δύο είναι οι βασικές προσεγγίσεις για τη λειτουργία του εγκεφάλου, και επομένως και για την παραγωγή της γνώσης, οι οποίες στηρίζονται σε δύο διαφορετικά πρότυπα: στο πρότυπο του ηλεκτρονικού εγκεφάλου και στο πρότυπο της δαρβινικής μηχανής.

1.1.2.1 Το μηχανιστικό πρότυπο του εγκεφάλου

Σύμφωνα με αυτό το πρότυπο, ο εγκέφαλος είναι μια μηχανή επεξεργασίας της πληροφορίας την οποία αρχικά προσλαμβάνει από το εξωτερικό περιβάλλον μέσω των αισθήσεων. Την πληροφορία αυτή αποθηκεύει στη μνήμη του για ένα μικρότερο ή μεγαλύτερο διάστημα. Έτσι, όταν ο άνθρωπος γεν-

1. Μία από τις διασημότερες είναι αυτή των Popper και Eccles (1977) οι οποίοι θα προτείνουν μια τριαδική επιστημολογία που αναγνωρίζει τρεις κόσμους. Ο πρώτος κόσμος είναι αυτός των υλικών αντικειμένων, ο δεύτερος αυτός της συνείδησης και των νοητικών καταστάσεων και ο τρίτος αυτός των προϊόντων της νόησης, δηλαδή αυτός των μορφών και των ιδεών.

νιέται, η μνήμη του είναι σαν άγραφη πλάκα και ο ίδιος δημιουργεί σιγά-σιγά αναπαραστάσεις του περιβάλλοντος τις οποίες αποθηκεύει σε αυτή. Οι αναπαραστάσεις αυτές εν μέρει οφείλονται στα δεδομένα των αισθήσεων και εν μέρει είναι αποτελέσματα επεξεργασιών που γίνονται στον εγκέφαλο και τα οποία βασίζονται τόσο σε νέα δεδομένα όσο και σε δεδομένα που έχουν αποθηκευθεί στη μνήμη κατά το παρελθόν. Οι Η/Υ που διαθέτουμε σήμερα έχουν κατασκευαστεί με βάση αυτό το πρότυπο, δηλαδή ως μοντέλα του ανθρώπινου εγκεφάλου. Μάλιστα μία από τις ονομασίες που δόθηκε στον Η/Υ κατά το παρελθόν ήταν ηλεκτρονικός εγκέφαλος.

1.1.2.2 Το δαρβινικό πρότυπο του εγκεφάλου

Κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα οι βιολόγοι μελέτησαν ενδελεχώς την εκπληκτική αρμονία ανάμεσα στη μορφή και τη λειτουργία των ζωντανών οργανισμών και τον κόσμο που τους περιβάλλει. Η εξέλιξη της ζωής παρουσιάστηκε ως προσαρμογή σε ένα περιβάλλον. Ο Δαρβίνος έδειξε ότι αυτές οι προσαρμογές δημιουργούνται αυτόματα μέσω μιας διαδικασίας φυσικής επιλογής, η οποία περιορίζει διαρκώς από την εκπληκτική ποικιλομορφία των ζωντανών όντων τα πλάσματα εκείνα που η μορφή ή οι λειτουργίες τους δεν ταιριάζουν απόλυτα στις περιστάσεις. Σύμφωνα με τον Plotkin (1996), οι προσαρμογές μπορούν να κατανοηθούν ως μια μορφή γνώσης του κόσμου, την οποία ονόμασε γενετική γνώση, και η οποία αποτυπώνεται στον γενετικό κώδικα των όντων. Μπορούμε λοιπόν με ανάλογο τρόπο να υποθέσουμε ότι ο εγκέφαλος γνωρίζει τον κόσμο μέσω μιας ανάλογης εξελικτικής διαδικασίας, δηλαδή ότι προσαρμόζεται σε αυτόν. Ο εγκέφαλος δεν είναι επομένως μια άγραφη πλάκα, όπου εγγράφονται οι πληροφορίες από το περιβάλλον, αλλά μια ενεργητική «δαρβινική μηχανή», που μετασχηματίζεται δημιουργώντας συνεχώς μια τεράστια ποικιλία ανταγωνιζόμενων υποθέσεων για τον κόσμο και επιλέγει ανάμεσά τους όσες ταιριάζουν καλύτερα στην πραγματικότητα.² Η γνώση επομένως είναι μια προσαρμογή στο περιβάλλον. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε, όπως παρατηρεί και ο Edelman (2005: 257), πως το γεγονός ότι η πηγή της συνείδησής μας είναι υλικής τάξης μας περιορίζει, και αυτό παρά την ικανότητά μας να επεκτείνουμε τις αισθήσεις μας και να αυξάνουμε τις υπολογιστικές μας ικανότητες με τη βοήθεια υλικών συσκευών.

2. Ο Edelman (2005: 256) σωστά παρατηρεί ότι οι ιδέες της βιολογίας αποκλείουν κάθε δυνατότητα γενικής περιγραφής της λειτουργίας του εγκεφάλου ως μηχανής Turing ή ως υπολογιστή.

1.1.2.3 Η σημασία της επιλογής προτύπου

Το πρότυπο που επιλέγουμε για να αναπαραστήσουμε τη λειτουργία του εγκεφάλου έχει πολύ σημαντικές επιπτώσεις σε μια σειρά από αντιλήψεις που αφορούν τόσο τη γνώση όσο και την πληροφορία. Οι επιπτώσεις αυτές αφορούν ένα ευρύ φάσμα προβλημάτων. Από τη λύση ορισμένων φιλοσοφικών και επιστημολογικών προβλημάτων μέχρι τη σημασία που έχει η ελευθερία της βούλησης. Η επιλογή του προτύπου του ηλεκτρονικού εγκεφάλου, για παράδειγμα, οδηγεί στην αποδοχή της πλήρους ελευθερίας της βούλησης αλλά και της δυνατότητας του ανθρώπου να γνωρίσει τον κόσμο χωρίς περιορισμούς, αρκεί να συσσωρεύσει την απαιτούμενη πληροφορία. Ο μόνος φραγμός που αντιμετωπίζει είναι η διαθέσιμη κάθε φορά πληροφορία. Αντίθετα, για την προσέγγιση που αντιμετωπίζει τον εγκέφαλο ως δαρβινική μηχανή, ο άνθρωπος είναι πράγματι ελεύθερος να κάνει οποιαδήποτε υπόθεση για τον εαυτό του και τον κόσμο του, εφόσον οι γνωστικοί μηχανισμοί χρειάζονται αυτή την ποικιλομορφία για να λειτουργήσουν. Αυτό όμως που τελικά θα γνωρίσει και θα μάθει εξαρτάται από έμφυτους και ως ένα βαθμό γενετικά καθοριζόμενους γενετικούς μηχανισμούς περιορισμού της ποικιλομορφίας, οι οποίοι εξελίχθηκαν μαζί του και μαζί με το είδος μας στον αγώνα για την κατάκτηση ενός συγκεκριμένου κάθε φορά κόσμου.

Θα προσπαθήσουμε στη συνέχεια να ορίσουμε τη γνώση. Σύμφωνα με το πρότυπο του ηλεκτρονικού εγκεφάλου, η γνώση είναι η αναπαράσταση της πραγματικότητας στον ανθρώπινο εγκέφαλο. Η αναπαράσταση αυτή, αποτέλεσμα της διαδικασίας της νόησης, βασίζεται αποκλειστικά στη δομή του εγκεφάλου και στις πληροφορίες που αντλούμε από το περιβάλλον. Στο βαθμό που αποδεχόμαστε το μηχανικό πρότυπο του εγκεφάλου, δηλαδή ότι ο εγκέφαλος παραμένει αμετάβλητος από αυτήν τη διαδικασία, η αναπαράσταση εξαρτάται αποκλειστικά από τις πληροφορίες που αντλούμε από το περιβάλλον. Αντίθετα, σύμφωνα με το πρότυπο της δαρβινικής μηχανής, η γνώση είναι η προσαρμογή του ανθρώπου στο περιβάλλον του.³ Επομένως ο εγκέφαλος του ανθρώπου δεν παραμένει αμετάβλητος αλλά προσαρμόζεται έτσι ώστε να ανταποκρίνεται καλύτερα στο περιβάλλον του.

1.1.3 Γλώσσα και νοητική ανάπτυξη

Ο δρόμος της ανθρώπινης νοημοσύνης και ο δρόμος της ανθρώπινης γλώσ-

3. Σημειώνουμε ότι η προσαρμογή αυτή δεν συμβαίνει εξολοκλήρου στον εγκέφαλο, αλλά στο νευρικό σύστημα του ανθρώπου γενικότερα.

σας δεν ταυτίζονται. Στο ζωικό βασίλειο οι γενετικές αρχές της νόησης και της γλώσσας είναι διαφορετικές (Vygotsky, 1993: 124). Επομένως οι γενετικές ρίζες και η πορεία της εξέλιξης της νόησης και της γλώσσας είναι διαφορετικές. Ωστόσο οι δύο γραμμές της εξέλιξης τέμνονται (Vygotsky, 1993: 131). Η γλωσσικά αρθρωμένη νόηση δεν αποτελεί μια φυσική αλλά μια κοινωνική ιστορική μορφή της συμπεριφοράς, η οποία διακρίνεται ως εκ τούτου θεμελιακά από μια σειρά ειδοποιών ιδιοτήτων και νομοτελειών που δεν μπορούμε να τις ανακαλύψουμε στις φυσικές μορφές της νόησης και της γλώσσας (Vygotsky, 1993: 132).

1.1.3.1 Η γλώσσα ως όργανο γνώσης

Οι περισσότεροι έχουμε την εντύπωση ότι η γνώση μεταδίδεται με τη γλωσσική επικοινωνία. Ωστόσο, η γλωσσική επικοινωνία περιορίζεται αποκλειστικά στη «μετάδοση» κωδικοποιημένης γνώσης, δηλαδή εκείνης της γνώσης που μπορεί να αναπαρασταθεί με τη βοήθεια της γλώσσας.

Η καρτεσιανή αντίληψη της γνώσης τη συνέδεε με το άτομο. Αντιλαμβανόταν τη γνώση ως μια εσωτερική κατάσταση του ανθρώπου. Σύμφωνα με το πρότυπο του εγκεφάλου, η γνώση είναι η αναπαράσταση της πραγματικότητας στον εγκέφαλο, ο οποίος ωστόσο παραμένει δομικά αμετάβλητος. Αντίθετα, σύμφωνα με το πρότυπο της δαρβινικής μηχανής η γνώση είναι η προσαρμογή του ανθρώπου στο περιβάλλον του. Όμως η καθημερινή μας εμπειρία μας πληροφορεί ότι η γνώση μεταδίδεται από άνθρωπο σε άνθρωπο και ότι αυτή η μετάδοση επιτυγχάνεται μέσα από την επικοινωνία.

Η ενσωματωμένη γνώση

Ορίσαμε τη γνώση ως το προϊόν της νόησης. Εφόσον υποθέτουμε ότι ο εγκέφαλος λειτουργεί ως δαρβινική μηχανή, πρέπει να αντιλαμβανόμαστε τη γνώση ως μια προσαρμογή του ανθρώπινου εγκεφάλου στην πραγματικότητα. Αυτή την προσαρμογή θα την ονομάσουμε **ενσωματωμένη γνώση**. Όπως παρατηρεί ο Bourdieu (1999β), η πλειονότητα των ιδιοτήτων της γνώσης απορρέει από το γεγονός ότι στη θεμελιώδη της κατάσταση είναι συνδεδεμένη με το σώμα, είναι δηλαδή ενσωματωμένη. Η «συσσώρευση» της γνώσης απαιτεί μια ενσωμάτωση η οποία, αφού υποθέτει μια εργασία εγχάραξης και εξομοίωσης, κοστίζει χρόνο που πρέπει να επενδυθεί προσωπικά από τον επενδυτή. Δεν μπορεί, δηλαδή, να πραγματοποιηθεί με πληρεξουσιότητα αφού σε αυτό το σημείο μοιάζει με το μαύρισμα στον ήλιο. Η ενσωματωμένη γνώση δεν μπορεί να μεταδοθεί στιγμιαία, σε αντίθεση με το χρήμα, με τον τίτλο ιδιοκτησίας ή ακόμη με τον τίτλο ευγενείας, με το χάρισμα ή την κληρονο-

μική μετάδοση, με την αγορά ή με την ανταλλαγή. Μπορεί να αποκτηθεί κατά το κύριο μέρος της με τρόπο εξολοκλήρου καλυμμένο και ασυνείδητο και παραμένει σημαδεμένη από τις πρωταρχικές συνθήκες απόκτησης.

Γλωσσικά οργανωμένη και σιωπηρή γνώση

Παρόλο που η διαδικασία της ανθρώπινης νόησης φαίνεται ότι κυριαρχείται από τη λειτουργία της γλώσσας, υπάρχουν ωστόσο και μη συνειδητές νοητικές διαδικασίες, όπως π.χ. ο έλεγχος του σώματός μας, που αποκτώνται με την εξάσκηση. Υπάρχουν επομένως και αντίστοιχες μορφές γνώσης, όπως για παράδειγμα η γνώση που διαθέτω όταν μπορώ να κάνω ποδήλατο, που δεν ανήκουν στη γλωσσικά οργανωμένη γνώση. Είναι σημαντικό να διακρίνουμε αυτές τις δύο μορφές γνώσης: τη γλωσσικά οργανωμένη ή κωδικοποιημένη γνώση και τη μη κωδικοποιημένη ή σιωπηρή γνώση. Με τον όρο σιωπηρή (tacit) γνώση εννοούμε τη γνώση που δεν οργανώνεται γλωσσικά και δεν είναι επομένως δυνατόν να καταγραφεί με σαφή τρόπο. Η διάκριση αυτή σύμφωνα με τον Polanyi (1958/78) σχετίζεται άμεσα με το βαθμό κατά τον οποίο τμήματα της γνώσης είναι δυνατόν να καταγραφούν και να διαχυθούν. Μια μορφή σιωπηρής γνώσης είναι η εμπειρία. Ο έμπειρος άνθρωπος ακολουθεί ορισμένες φορές κανόνες τους οποίους δεν μπορεί να περιγράψει γλωσσικά ή που δεν είναι συνειδητοί ως τέτοιοι, ακόμη και από εκείνον που τους ακολουθεί.

Θα πρέπει να διακρίνουμε τη σιωπηρή γνώση σε συνειδητή και ασυνείδητη. Η γνώση που δεν μπορεί να κωδικοποιηθεί, και να μεταδοθεί επομένως μέσω της επικοινωνίας, δεν είναι πάντοτε ασυνείδητη. Πολλές φορές σκεφτόμαστε, για παράδειγμα, μια σειρά από πράγματα για τα οποία έχουμε απόλυτη συνείδηση και παρ' όλα αυτά δεν μπορούμε να τα εκφωνήσουμε, δεν μπορούμε να τα διατυπώσουμε, να τα κωδικοποιήσουμε σύμφωνα με τη γλώσσα. Αυτή η «εσωτερική γλώσσα» είναι μια μορφή συνειδητής αλλά μη κωδικοποιημένης γνώσης.

Ας εξετάσουμε ωστόσο αν αυτό που ονομάσαμε σιωπηρή γνώση είναι τελικά γνώση, αν πληροί δηλαδή τα χαρακτηριστικά που αποδώσαμε στη γνώση όταν προσπαθήσαμε προηγουμένως να την ορίσουμε. Σύμφωνα με τη δυϊστική προσέγγιση μέρος μόνο της σιωπηρής γνώσης, αυτό το οποίο είναι συνειδητό, μπορεί να περιγραφεί ως γνώση. Όμως η σιωπηρή γνώση, ακόμη και όταν είναι μη συνειδητή, φαίνεται ότι κατορθώνει να καθοδηγεί συγκεκριμένες δραστηριότητές μας με τρόπο σταθερό και ανάλογο με την κωδικοποιημένη γνώση. Δεν μπορούμε λοιπόν να ισχυριστούμε ότι όλη η σιωπηρή γνώση αποτελεί αναπαράσταση της πραγματικότητας, έστω και μη κωδικοποιημένη, που αποτυπώνεται στη μνήμη και ανασύρεται από αυτή, διότι τότε πώς

θα εξηγούσαμε τη διαφορά ανάμεσα στη συνειδητή και τη μη συνειδητή γνώση; Σε κάθε περίπτωση κάτι τέτοιο θα απαιτούσε διαφορετικές διεργασίες αναπαράστασης. Αντίστοιχες δυσκολίες αντιμετωπίζει και η προσέγγιση που βασίζεται στο πρότυπο του ηλεκτρονικού εγκεφάλου. Αντίθετα, η προσέγγιση της δαρβινικής μηχανής, που ορίζει τη γνώση ως προσαρμογή του εγκεφάλου σε ένα περιβάλλον δεν παρουσιάζει αυτές τις δυσκολίες. Βέβαια δεν γνωρίζουμε ακόμη τον τρόπο με τον οποίο επιτυγχάνεται αυτή η προσαρμογή, έχουν ωστόσο γίνει βήματα προς αυτή την κατεύθυνση.

Η διάκριση ανάμεσα σε κωδικοποιημένη και σιωπηρή γνώση είναι σημαντική και για έναν διαφορετικό λόγο. Η σιωπηρή γνώση δεν διαθέτει ορισμένα κρίσιμα χαρακτηριστικά της κωδικοποιημένης γνώσης. Δεν διαθέτει τη δυνατότητα να παράγεται μέσα από θεωρητική εργασία και να μεταδίδεται μέσω της ανθρώπινης επικοινωνίας. Ακριβώς λόγω αυτών των διαφορών πολύ συχνά στην καθημερινή ομιλία μας ταυτίζουμε τη γνώση με την κωδικοποιημένη γνώση.

1.1.3.2 Η πρακτική ευφυΐα και ο ευφυής λόγος

Οι έρευνες της ψυχολογίας γύρω από τη νοητική ανάπτυξη των παιδιών αλλά και των ζώων οδήγησαν στην αναγνώριση δύο διακριτών μορφών ευφυΐας: της πρακτικής ευφυΐας και του ευφυούς λόγου.

Η **πρακτική ευφυΐα** είναι μια μορφή ευφυΐας που παρατηρείται και στα ζώα και η οποία δεν έχει άμεση σχέση με τη γλωσσική λειτουργία. Οι ερευνητές τη μελετούν μέσα από την παρατήρηση της συμπεριφοράς κυρίως των χιμπατζήδων. Είναι μια ευφυΐα ανεξάρτητη από το λόγο και η οποία αντιστοιχεί στη συμπεριφορά των παιδιών σε ηλικία μικρότερη των δύο ετών καθώς και στη συμπεριφορά των αφασικών. Βασίζεται στην οργανική εξέλιξη και στην ικανότητα χρήσης των εργαλείων.

Ο **ευφυής λόγος** είναι μια διαφορετική μορφή ευφυΐας που παρατηρείται μόνο στο ανθρώπινο είδος και βασίζεται στη χρήση σημείων. Όλες οι προσπάθειες για ανάπτυξη ακόμη και των πιο βασικών διεργασιών που χρησιμοποιούν σημεία και των συμβολικών λειτουργιών στα ζώα αποδεικνύονται μάταιες (Vygotsky, 1997: 50).

Διάφοροι ψυχολόγοι έχουν επιχειρήσει να μελετήσουν την ανάπτυξη της χρήσης των σημείων ως ένα δείγμα καθαρής νοημοσύνης. Τα βασικά στοιχεία αυτής της προσπάθειας είναι:

- Το μυαλό του παιδιού αναπτύσσεται και δεν περιέχει από την αρχή όλα τα στάδια της μελλοντικής νοητικής ανάπτυξης, τα οποία απλώς περιμένουν τον κατάλληλο χρόνο για να εμφανιστούν.

- Ο λόγος και η πρακτική ευφυΐα έχουν διαφορετική προέλευση και η από κοινού συμμετοχή τους σε καθημερινές λειτουργίες δεν έχει καμία ψυχολογική σημασία (πρόκειται για επαλληλία δύο διακριτών φαινομένων) (Vygotsky, 1997: 51).
- Η σύνδεση των δύο αυτών διαδικασιών εμφανίζεται για πρώτη φορά με την αναγνώριση από τα παιδιά του γεγονότος ότι όλα τα αντικείμενα έχουν ένα όνομα. Αυτό αποτελεί ίσως τη μεγαλύτερη ανακάλυψη στη ζωή τους (συμβαίνει στην ηλικία μεταξύ ενός και δύο ετών). Αμέσως μετά ο αριθμός των λέξεων που μαθαίνουν αυξάνει απότομα.

Ο λόγος και η πρακτική ευφυΐα αναπτύσσονται αρχικά διακριτά και μετά από κάποια ηλικία φαίνεται ότι ενσωματώνονται. Σύμφωνα με τον Vygotsky (1997: 51), παρόλο που η πρακτική ευφυΐα και η χρήση σημείων συμβόλων μπορούν να λειτουργήσουν ανεξάρτητα η μία από την άλλη στα μικρά παιδιά, η διαλεκτική ενότητα αυτών των συστημάτων στους ενήλικους αποτελεί τον πυρήνα της σύνθετης ανθρώπινης συμπεριφοράς. Η πιο σημαντική στιγμή στην πορεία της νοητικής ανάπτυξης, η στιγμή που δημιουργεί τις καθαρά ανθρώπινες μορφές της πρακτικής και τυπικής νοημοσύνης, εμφανίζεται όταν ο λόγος και η πρακτική δραστηριότητα συγκλίνουν, ενώ ακολουθούσαν δύο τελείως ανεξάρτητες πορείες ανάπτυξης (Vygotsky, 1997: 52).

Ο Vygotsky αποδίδει στη συμβολική δραστηριότητα μια ειδική οργανωτική λειτουργία που περνά μέσα από τη διεργασία της χρήσης των εργαλείων και η οποία οδήγησε σε θεμελιακά νέες μορφές συμπεριφοράς. Η χρήση των εργαλείων από τα παιδιά κατά την προλεκτική περίοδο μπορεί βέβαια να συγκριθεί με εκείνη των πιθήκων. Όμως αμέσως μόλις ο λόγος και η χρήση σημείων ενσωματώνονται σ' οποιαδήποτε ενέργεια, αυτή μετασχηματίζεται και οργανώνεται με εντελώς νέες αρχές. Τα παιδιά μιλούν καθώς ενεργοποιούνται. Επιλύουν τα πρακτικά προβλήματα με τη βοήθεια τόσο του λόγου όσο και των ματιών ή των χεριών τους. Η ιστορία της εσωτερίκευσης του κοινωνικού λόγου είναι η ιστορία της κοινωνικοποίησης της πρακτικής ευφυΐας (Vygotsky, 1997: 57). Τα μικρά παιδιά ονομάζουν τα σχέδιά τους μόνο αφού τα τελειώσουν. Αρχικά ο λόγος ακολουθεί τις πράξεις. Σε ένα μετέπειτα στάδιο όμως, όταν ο λόγος μετατίθεται στην αφητηρία μιας δραστηριότητας εμφανίζεται μια νέα σχέση ανάμεσα στη λέξη και στην πράξη. Τι διαφοροποιεί τα παιδιά από τους πιθήκους στην επίλυση πρακτικών προβλημάτων:

1. Η ελευθερία τους, η αυτονομία τους από τη δομή της συγκεκριμένης οπτικής κατάστασης (δυσνητικότητα), η χρήση όχι μόνο άμεσων αλλά και έμμεσων μεθόδων.

2. Οι ενέργειες γίνονται λιγότερο παρορμητικές. Το παιδί μοιράζει τις ενέργειες σε δύο διαδοχικές φάσεις:
 - α. Σχεδιάζει τη δραστηριότητα μέσω του λόγου
 - β. Εφαρμόζει τη λύση που προετοίμασε στην πράξη.
3. Ο λόγος όχι μόνο διευκολύνει αλλά και ελέγχει την ίδια τη συμπεριφορά του παιδιού.

1.1.3.3 Η σημασία της επικοινωνίας στη γνωστική και στη γλωσσική ανάπτυξη
 Για τον Vygotsky (1997: 48), η κοινωνική εμπειρία παίζει καθοριστικό ρόλο στην ανθρώπινη ανάπτυξη, τόσο στη γλωσσική όσο και τη νοητική. Όταν το παιδί μιμείται τον τρόπο που ένας ενήλικος χρησιμοποιεί τα εργαλεία και τα αντικείμενα, κατακτά τη βασική αρχή που εμπεριέχεται στη συγκεκριμένη δραστηριότητα. Οι επαναλαμβανόμενες ενέργειες συσσωρεύονται η μία πάνω στην άλλη. Τα κοινά χαρακτηριστικά ενισχύονται ενώ οι διαφορές θολώνουν. Το τελικό αποτέλεσμα διαμορφώνεται ως ένα αποκρυσταλλωμένο **νοητικό σχήμα**. Τα παιδιά μέσα από επανειλημμένες παρόμοιες εμπειρίες μαθαίνουν πώς να σχεδιάζουν τις δραστηριότητές τους νοητικά. Ταυτόχρονα επικαλούνται τη βοήθεια ενός άλλου ατόμου που ανταποκρίνεται στην απαίτηση του συγκεκριμένου προβλήματος. Η ικανότητα του παιδιού να ελέγχει τη συμπεριφορά ενός άλλου ατόμου γίνεται μια αναγκαία προϋπόθεση στην πρακτική δραστηριότητα του παιδιού (Vygotsky, 1997: 60).

1.1.3.4 Ανάπτυξη της αντίληψης και της προσοχής

Τα ζώα περιορίζονται στην οργάνωση της συμπεριφοράς τους από τη δομή του οπτικού τους πεδίου γιατί δεν μπορούν να το χρησιμοποιήσουν μέσω εκούσιας προσπάθειας. Παρουσιάζεται έτσι εξάρτηση όλων των φυσικών μορφών της αντίληψης από τη δομή του αισθητηριακού πεδίου. Το στάδιο της αντίληψης μόνο των αντικειμένων που υπάρχουν στο πεδίο προηγείται του πεδίου αντίληψης των ενεργειών και των σχέσεων των αντικειμένων.

Με τη χρήση των λέξεων τα παιδιά διαφοροποιούν τα ξεχωριστά στοιχεία ξεπερνώντας με αυτό τον τρόπο τη φυσική δομή του αισθητήριου πεδίου. Στη συνέχεια σχηματίζουν νέα τεχνητά δομικά κέντρα που είναι εμβόλιμα και δυναμικά. Τα ανεξάρτητα στοιχεία σ' ένα οπτικό πεδίο γίνονται αντιληπτά αυτόματα και μ' αυτή την έννοια η οπτική αντίληψη είναι ενιαία και καθολική.

Η ομιλία, από την άλλη μεριά, απαιτεί μια ακολουθητική επεξεργασία καθώς το κάθε στοιχείο ονομάζεται ξεχωριστά βήμα προς βήμα. Ο λόγος λοιπόν είναι αναγκαστικά αναλυτικός (Vygotsky, 1997: 66).

Το παιδί ελέγχει την προσοχή του αναδιοργανώνοντας το αντιληπτικό πεδίο. Δημιουργεί έτσι ένα χρονικό πεδίο. Ο πίθηκος πρέπει να βλέπει ένα αντικείμενο για να το προσέξει, ενώ το παιδί να προσέξει για να το δει (Vygotsky, 1997: 70). Με αυτό τον τρόπο το πεδίο προσοχής του παιδιού αγκαλιάζει όχι ένα αντιληπτικό πεδίο, αλλά μια σειρά από αντιληπτικά πεδία που σχηματίζουν διαδοχικές δυναμικές δομές διαχρονικά.

Η διαφοροποίηση των ανθρώπων από τα ζώα στις ανώτερες κλίμακες έγκειται περισσότερο στην εκούσια δραστηριότητα και λιγότερο στην ιδιαίτερα αναπτυγμένη νόηση.

1.1.3.5 Η ανάπτυξη της μνήμης

Υπάρχουν δύο διαφορετικά είδη μνήμης:

1. Το πρώτο κυριαρχεί στη συμπεριφορά των αναλφάβητων, ονομάζεται **φυσική μνήμη**, και χαρακτηρίζεται από την αποτύπωση υλικών στοιχείων και τη συγκράτηση καθημερινών εμπειριών. Βρίσκεται σε άμεση σχέση με τα ερεθίσματα. Αποτελεί τη βάση του μνημονικού πεδίου.
2. Το δεύτερο χαρακτηρίζεται από τη διαμεσολάβηση σημείων που συμβάλλουν στην οργάνωση των ερεθισμάτων. Η έμμεση διαμεσολάβηση δεν ανακαλύπτεται ξαφνικά. Δεν υπάρχουν εγγενή ψυχολογικά σχήματα πριν από κάθε εμπειρία.

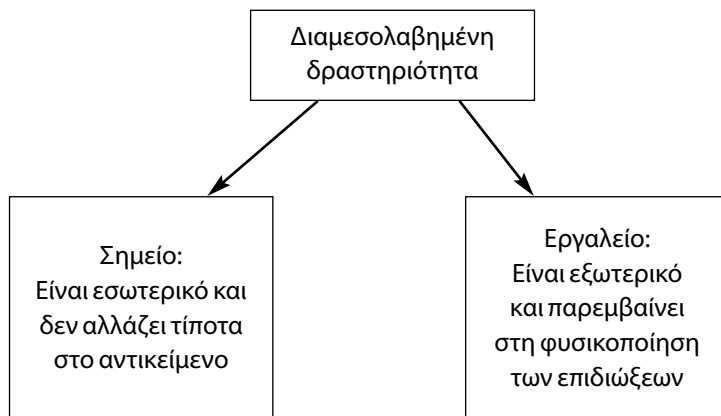
Μέσα στη γενική διαδικασία της εξέλιξης μπορούμε να διακρίνουμε δύο ποιητικά διαφορετικές γραμμές ανάπτυξης που διαφέρουν ως προς την προέλευσή τους. Από τη μια, είναι οι στοιχειώδεις διαδικασίες με βιολογικό υπόβαθρο. Από την άλλη, οι ανώτερες ψυχολογικές λειτουργίες με κοινωνικό πολιτισμικό υπόβαθρο. Η ιστορία της συμπεριφοράς του παιδιού γεννιέται από τη σύγκλιση των δύο αυτών γραμμών ανάπτυξης (Vygotsky, 1997: 86).

Οι αναπτυξιακές ρίζες των δύο κυρίαρχων πολιτισμικών μορφών συμπεριφοράς εμφανίζονται κατά τη βρεφική ηλικία: η χρήση των εργαλείων και του ανθρώπινου λόγου.

Για το μικρό παιδί σκέφτεται σημαίνει θυμάται (Vygotsky, 1997: 92). Το περιεχόμενο της σκέψης του δεν καθορίζεται από τη λογική δομή της ίδιας της έννοιας όσο από τις αναμνήσεις του. Οι έννοιες των παιδιών συνδέονται με μια σειρά παραδειγμάτων και δομούνται όπως εμείς χρησιμοποιούμε τα οικογενειακά ονόματα. Η ονομασία δεν ανακαλεί μια έννοια αλλά μια ομάδα ερεθισμάτων.

Για τον έφηβο το να θυμάται σημαίνει να σκέφτεται (Vygotsky, 1997: 93), διότι οι νοητικές δομές παύουν να οργανώνονται ως αφηρημένες έννοιες. Το

ΣΧΗΜΑ 1

να σκεφτόμαστε με έννοιες διαφέρει από το να σκεφτόμαστε με συμπλέγματα παρόλο που οι διαδικασίες που παρεμβάλλονται είναι συμβατές μεταξύ τους.

Η εφεύρεση και η χρήση σημείων ως βοηθητικών μέσων για την επίλυση ενός ψυχολογικού προβλήματος είναι ανάλογη με την εφεύρεση και τη χρήση εργαλείων αφού δρα ως όργανο υποστήριξης μιας δραστηριότητας (Vygotsky, 1997: 99). Εδώ όμως τελειώνει η αναλογία. Η διάκριση ανάμεσα στα εργαλεία ως μέσα κυριαρχίας της φύσης και στη γλώσσα ως μέσο κοινωνικής συνεύρεσης συγχέεται μέσα στη γενική έννοια των τεχνουργημάτων.

Η γνωστική δραστηριότητα δεν περιορίζεται στη χρήση εργαλείων ή σημείων. Η εσωτερική αναδόμηση μιας εξωτερικής λειτουργίας ονομάζεται εσωτερίκευση (Vygotsky, 1997: 103). Όλες οι ανώτερες λειτουργίες αρχίζουν ως πραγματικές σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους.

1.1.3.6 Η γλώσσα ως όργανο επικοινωνίας

Η γλώσσα πρώτα απ' όλα είναι όργανο επικοινωνίας. Η επικοινωνία περιγράφεται συνήθως με μια μεταφορά, αυτή του «καναλιού επικοινωνίας» που συνδέει έναν πομπό με ένα δέκτη. Σύμφωνα με την παραπάνω μεταφορά, η επικοινωνία βασίζεται σε πληροφορία που παράγεται σε ορισμένο σημείο (πομπός), μεταφέρεται διαμέσου ενός αγωγού (καναλιού) και φτάνει στον παραλήπτη στο άλλο άκρο του καναλιού (δέκτης). Υπάρχει, δηλαδή, κάποιο πράγμα που μεταδίδεται μέσω της επικοινωνίας και ταξιδεύει μέσα από το κανάλι, και αυτό είναι η «πληροφορία» που περιέχεται σε ένα ή περισσότερα αντικείμενα, μία ή περισσότερες λέξεις. Οι Maturana-Varela (1992: 204) αμφι-

σβητούν τη μεταφορά του «καναλιού επικοινωνίας» που έγινε δημοφιλής με τα λεγόμενα μέσα μαζικής επικοινωνίας και ορίζουν ως επικοινωνία την αμοιβαία πρόκληση συντονισμένων συμπεριφορών που πραγματοποιείται ανάμεσα στα μέλη μιας κοινωνικής μονάδας. Από βιολογική άποψη, σύμφωνα με τους Maturana-Varela (1992: 207), δεν υπάρχει «μετάδοση πληροφορίας» κατά την επικοινωνία από το ένα άτομο στο άλλο. Επικοινωνία γίνεται κάθε φορά που υπάρχει συντονισμός της συμπεριφοράς μέσα σε ένα πεδίο δομικής σύζευξης. Οι Maturana-Varela αμφισβητούν τη μεταφορά του καναλιού επικοινωνίας, διότι προϋποθέτει πως οτιδήποτε συμβαίνει σε έναν οργανισμό που βρίσκεται σε αλληλεπίδραση με κάτι άλλο καθορίζεται από το φορέα της διαταραχής και όχι από την ίδια τη δομική δυναμική του οργανισμού. Ωστόσο, σύμφωνα με τη δική τους προσέγγιση, η επικοινωνία επιτελείται με διαφορετικό τρόπο: κάθε πρόσωπο λέει ό,τι λέει και ακούει ό,τι ακούει σύμφωνα με τον δικό του δομικό καθορισμό. Το φαινόμενο της επικοινωνίας δεν εξαρτάται πρωταρχικά από ό,τι μεταδίδεται αλλά από ό,τι συμβαίνει στα άτομα που επικοινωνούν. Και αυτό είναι εντελώς διαφορετικό από την απλή μετάδοση των πληροφοριών. Η μετάδοση της πληροφορίας δεν αρκεί για να ορίσει την επικοινωνία.

Ο Luhman (1995) διαπιστώνει και αυτός ότι η χρήση της μεταφοράς της «μετάδοσης της πληροφορίας» είναι προβληματική. Ξεκινώντας από το νόημα, ο Luhman υποστηρίζει ότι η επικοινωνία δεν είναι παρά μια διαδικασία επιλογής τριών βημάτων:

- Το πρώτο βήμα είναι η πληροφορία (information). Η πληροφορία είναι μια επιλογή ενδείξεων από ένα δεδομένο ρεπερτόριο δυνατοτήτων.
- Το δεύτερο βήμα είναι η διατύπωση (utterance) αυτής της πληροφορίας.
- Το τρίτο βήμα είναι η κατανόηση (understanding).

Κατά τη διαδικασία της επικοινωνίας τα γεγονότα στα οποία στρέφεται αρχικά η προσοχή μας πρέπει να διαχωρίζονται σε κωδικοποιημένα και μη κωδικοποιημένα. Τα κωδικοποιημένα συμπεριφέρονται ως πληροφορία, τα μη κωδικοποιημένα ως θόρυβος (Luhman, 1995: 142). Για να υπάρξει επικοινωνία, η κωδικοποίηση πρέπει να είναι κοινή γι' αυτούς που επικοινωνούν. Λόγω του κεντρικού ρόλου της κατανόησης η επικοινωνία είναι δυνατή μόνο ως αυτοαναφορική διαδικασία (Luhman, 1995: 143).

Πρέπει να επισημάνουμε ότι η χρήση της μεταφοράς του «καναλιού επικοινωνίας» εξυπηρετεί αποτελεσματικά ένα στόχο, που είναι η ανάπτυξη μέσων επικοινωνίας που διαμεσολαβούν και εκμηχανίζουν την επικοινωνία. Η χρήση των ΜΜΕ βασίζεται στην προηγούμενη καταγραφή της πληροφορίας

σε κάποιο υλικό μέσο με τη βοήθεια του οποίου στη συνέχεια διακινείται στον αποδέκτη. Επομένως η επικοινωνία σε αυτή την περίπτωση εξαρτάται από τα υλικά χαρακτηριστικά που αποκτά η πληροφορία που μεταδίδεται (όγκος, ταχύτητα κ.λπ.) με τη βοήθεια του μέσου. Η καταγραφή της πληροφορίας σε κάποιο μέσο έχει μια σειρά από επιπτώσεις στην επικοινωνία:

1. Την αντικειμενοποιεί, εφόσον την καταγράφει, την καθιστά δηλαδή υλικό αντικείμενο.
2. Καθιστά τη μετάδοσή της σύγχρονη ή ασύγχρονη. Σύγχρονη ονομάζουμε την επικοινωνία που απαιτεί την ταυτόχρονη παρουσία όσων επικοινωνούν, ενώ ασύγχρονη αυτή που δεν απαιτεί την ταυτόχρονη παρουσία.
3. Επιτρέπει τη ρύθμισή της από το μέσο που τη διαμεσολαβεί.

1.1.3.7 Οι διαφορετικές γλωσσικές μορφές

Μελετώντας συστηματικά την εσωτερική, την προφορική και τη γραπτή γλώσσα ο Vygotsky (1993) έδειξε ότι αυτές αποτελούν τρεις διαφορετικές γλωσσικές μορφές που εξελίσσονται για να ικανοποιήσουν διαφορετικές ανάγκες του ανθρώπου. Στην εσωτερική γλώσσα, όπου απευθύνεται κάποιος στον εαυτό του, γνωρίζουμε πάντα το υποκείμενο και κυριαρχεί η τάση για σύντμηση και ο κατηγορηματικός χαρακτήρας της απόφασης. Στην προφορική γλώσσα η τάση για σύντμηση και ο κατηγορηματικός χαρακτήρας της απόφασης εμφανίζονται σε δύο μόνο περιπτώσεις: όταν η κατάσταση που περιγράφεται είναι απολύτως γνωστή στους συνομιλητές και όταν ο ομιλητής εκφράζει την ψυχολογική κατάσταση των λεγομένων με τονισμό. Η γραπτή γλώσσα είναι η πλουσιότερη σε λέξεις, η ακριβέστερη και η πλέον ανεπτυγμένη γλωσσική μορφή. Μπορεί να αποδώσει με λέξεις ό,τι η προφορική αποδίδει με τη βοήθεια του τονισμού και της άμεσης αντίληψης της κατάστασης. Επομένως η γραπτή γλώσσα, που έχει τη μορφή του μονολόγου, αποτελεί την ανώτερη και πολυπλοκότερη γλωσσική μορφή και αναπτύχθηκε ιστορικά πολύ αργότερα από το διάλογο, δηλαδή την προφορική γλώσσα. Ο Vygotsky επισημαίνει ότι η λειτουργική μεταβολή της γλώσσας, όπως αυτή που εκφράζεται με την εσωτερική, την προφορική και τη γραπτή γλώσσα, οδηγεί σε μεταβολή της δομής της.

Η γραφή

Ο Ong (2001) παρατηρεί ότι γραφή δεν είναι κάθε σημειωτικό αποτύπωμα. Κάθε πατημασιά ή εναπόθεση ούρων από ένα ζώο που επιτρέπει την επικοινωνία δεν είναι γραφή. Η γραφή συνδέεται με τη δημιουργία ενός κώδικα, ενός συστήματος σημείων και όχι απλά ενός συνόλου σημείων.

Η γραφή αναπτύσσεται αρχικά ως μια τεχνική για να αναπαραστήσει τον προφορικό λόγο. Είναι, δηλαδή, μια αναπαράσταση που έχει ως στόχο να καλύψει τις αδυναμίες του προφορικού λόγου: την αδυναμία του να μεταδίδεται ασύγχρονα, χωρίς δηλαδή την παρουσία αυτού που τον εκφέρει καθώς και την αδυναμία του να αποθηκεύεται σε ένα υλικό μέσο (που λειτουργεί ως μηχανική μνήμη) και να συσσωρεύεται. Η γραφή απαιτεί μια συνοδευτική τεχνολογία για την αποτύπωσή της σε υλικά μέσα που την καθιστά δυνατή. Τα μέσα της γραφής (πλίνθοι, μάρμαρα, πάπυροι, περγαμηνές, χαρτί) αλλά και οι διαδικασίες αναπαραγωγής του λόγου σε μορφή κειμένων καθορίζουν τα όρια και τις δυνατότητες της γραπτής επικοινωνίας.

Ωστόσο η γραφή δεν είναι μόνο η πρώτη τεχνολογία πραγματοποίησης της γνώσης, επειδή αποσπά την επικοινωνία από την παρουσία του άλλου και επειδή αποτυπώνει την πληροφορία σε κάποιο υλικό μέσο. Η ανάπτυξη της γραφής προϋποθέτει μαζί με την ανάπτυξη της συνοδευτικής τεχνολογίας και μια μακρά γλωσσική εξέλιξη. Η διαθέσιμη συνοδευτική τεχνολογία επιδρά στην ανθρώπινη επικοινωνία και επιβάλλει την προσαρμογή του λόγου σε συγκεκριμένους παραγωγικούς περιορισμούς μέσα σε συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες. Έτσι η προφορική επικοινωνία επικρατεί έναντι της γραπτής σε κάποια συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία λόγω των πλεονεκτημάτων που διαθέτει (δεν απαιτεί, για παράδειγμα, τη χρήση υλικών μέσων), ενώ οι περιορισμοί της (το γεγονός π.χ. ότι απαιτεί την παρουσία του συνομιλητή) δεν φαίνεται να έχουν αποφασιστική σημασία για τις κοινωνικές ανάγκες της εποχής. Ο προφορικός λόγος είναι καταλληλότερος για να εκφράσει συναισθήματα, δεν απαιτεί πρόσθετους πόρους και είναι ευέλικτος, ενώ περιορίζεται από την ανάγκη της παρουσίας. Ο γραπτός λόγος, αντίθετα, απαιτεί μεγαλύτερους πόρους, είναι ακριβέστερος.

Η γραφή υπήρξε εξέλιξη κεφαλαιώδους σημασίας εφόσον επέτρεψε στη γνώση να αναπαρασταθεί για πρώτη φορά σε ένα υλικό μέσο, να διαχωριστεί δηλαδή από το ανθρώπινο σώμα στο οποίο βρισκόταν μέχρι τότε αποκλειστικά ενσωματωμένη. Όμως, η καταγραμμένη γνώση, ως αναπαράσταση της ενσωματωμένης γνώσης, είναι πάντοτε μικρότερη ή ίση με την ενσωματωμένη γνώση που αναπαριστά, ακριβώς επειδή υπάρχει ένα μέρος της ενσωματωμένης γνώσης που δεν είναι δυνατόν να κωδικοποιηθεί. Η τάξη του σημανόμενου δεν είναι ποτέ ταυτόχρονη με την τάξη του σημαίνοντος (Derrida, 1997: 38). Η καταγραφή προϋποθέτει έναν κώδικα για να λειτουργήσει, εκτός αν είναι «εικονική». Έτσι η καταγραμμένη γνώση είναι είτε κωδικοποιημένη γνώση είτε εικονική.

Η γραφή επιτρέπει για πρώτη φορά την ασύγχρονη επικοινωνία. Η επι-

κοινωνία μέσω της γραφής δεν προϋποθέτει την ταυτόχρονη παρουσία των συνομιλητών.

Εκτός από τη δυνατότητα ασύγχρονης επικοινωνίας, η γραφή επιφέρει και μια δεύτερη σημαντική αλλαγή: εγκαινιάζει τη δυνατότητα συσσώρευσης της κωδικοποιημένης γνώσης έξω από τον ανθρώπινο εγκέφαλο. Η κωδικοποιημένη γνώση από τη στιγμή που μπορεί να αντικειμενοποιείται και να μεταδίδεται, με τη βοήθεια της γραφής, με ασύγχρονο τρόπο, χωρίς δηλαδή να απαιτείται η παρουσία του ομιλούντος, μπορεί και να συσσωρεύεται και μάλιστα με πολύ γρηγορότερο ρυθμό από ό,τι στην ενσωματωμένη της μορφή, εφόσον ένα πλήθος ανθρώπων συμβάλλει παράλληλα σε αυτό. Με τη διαμεσολάβηση της γραφής η γνώση γίνεται το αποτέλεσμα της συλλογικής θεωρητικής εργασίας που στηρίζεται σε έναν παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας. Η γραφή δημιουργεί επομένως τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη ενός νέου επικοινωνιακού ορθολογισμού στη θεωρητική εργασία.

Η καταγραμμένη γνώση όντας πλέον αντικείμενο μπορεί να αποσπάται από τον παραγωγό της και να αποθησαυρίζεται. Μπορεί για πρώτη φορά να αποτελέσει κεφάλαιο. Η συσσώρευση της καταγραμμένης γνώσης δεν είναι ωστόσο απλά μια διαδικασία συγκέντρωσης υλικού. Είναι ταυτόχρονα μια διαδικασία ταξινόμησης αυτού του υλικού και εξαρτάται τόσο από τη δομή όσο και από το περιεχόμενο της καταγραμμένης γνώσης. Μια νέα γνωσιακή δομή μπορεί να καταστήσει ορισμένα δεδομένα ανάξια λόγου, εφόσον δεν τα εγγράφει στο εννοιολογικό της πλαίσιο. Το ξεπέραςμα ενός κώδικα, η διεύρυνση, δηλαδή, του περιεχομένου που αυτός διαχειρίζεται, δεν μπορεί να γίνει με τις επεξεργασίες που ο ίδιος προβλέπει. Έτσι τα θεωρητικά εργαλεία για τη διαχείριση των εξαιρέσεων πρέπει να αναζητηθούν είτε σε άλλους κώδικες είτε στην τροποποίηση του υπάρχοντος κώδικα, ως αποτέλεσμα γενικεύσεων μέσω διαδικασιών δοκιμής και σφάλματος με βάση τα ερεθίσματα.

1.1.4 Γλώσσα και γλωσσική ανάπτυξη

Η γλώσσα είναι το βασικό όργανο επικοινωνίας και ταυτόχρονα ένα βασικό όργανο γνώσης. Ο εμπειρισμός συνδέει τις λέξεις με τα πράγματα και υποστηρίζει ότι οι λέξεις δηλώνουν απλώς τα αντικείμενα της πραγματικότητας ή αναπαριστούν ή εκφράζουν τις εσωτερικές μας σκέψεις. Υποστηρίζει ακόμα ότι υπάρχει μια σταθερή σχέση μεταξύ των λέξεων που χρησιμοποιούνται και των ιδεών που αυτές διαβιβάζουν.

1.1.4.1 Η γλώσσα ως σύστημα σημείων

Ο Saussure (1979) αμφισβήτησε την εμπειριστική παράδοση και ισχυρίστηκε ότι η λειτουργία της γλώσσας δεν είναι μόνο να ονοματίζει και να δηλώνει τα αντικείμενα στον κόσμο. Συγκεκριμένα, ο Saussure ισχυρίζεται ότι:

1. Η γλώσσα είναι ένα σύστημα σημείων που εκφράζουν ιδέες.
2. Τα σημεία ενώνουν μια ακουστική εικόνα (σημαίνον) με μια έννοια (σημαινόμενο).
3. Το νόημα και η σημασιοδότηση εμφανίζεται καθ' ολοκληρία μέσα στο σύστημα της ίδιας της γλώσσας. Ακόμα και τα αντικείμενα δεν προϋπάρχουν των εννοιών αλλά εξαρτώνται από τα συστήματα γλώσσας όσον αφορά το νόημά τους.
4. Η σχέση ανάμεσα στο σημαίνον και το σημαινόμενο είναι αυθαίρετη και δεν υπάρχει πραγματική υπαρκτή ιδιότητα που να σταθεροποιεί το σημαινόμενο σε μια συγκεκριμένη γλώσσα. Καταλήγει επομένως στο συμπέρασμα ότι η γλώσσα είναι μορφή και όχι ουσία και ότι αποτελείται από διαφορές χωρίς θετικούς όρους. Εκφράζει επομένως μια σχεσιακή και διαφορική αντίληψη για τη γλώσσα αντί μιας ρεαλιστικής ουσιοκρατικής.
5. Η γλώσσα, ως σύστημα σημείων, αποτελείται από μια αναγκαία σειρά από κανόνες τους οποίους οι ομιλητές της γλώσσας πρέπει να ακολουθούν, προκειμένου η επικοινωνία τους να έχει νόημα.

Για τον Saussure η γλώσσα (*langue*), ως σύνολο σημείων, δηλαδή, ως σύνολο των λεκτικών εικόνων που είναι αποθηκευμένες στο μυαλό όλων των ατόμων, έρχεται σε αντίθεση με την «ομιλία» (*parole*) που αναφέρεται σε ατομικές πράξεις ομιλίας. Διακρίνοντας ανάμεσα στη γλώσσα και την ομιλία, διαχωρίζει ό,τι είναι κοινωνικό από ό,τι είναι ατομικό και ό,τι είναι ουσιαστικό από ό,τι είναι δευτερεύον και λίγο πολύ συμπτωματικό. Ο Saussure διακρίνει ακόμα τη συγχρονική από τη διαχρονική γλωσσολογία. Η πρώτη θεωρεί τη γλώσσα ως ένα σύστημα όρων που σχετίζονται μεταξύ τους χωρίς αναφορά στο χρόνο, ενώ η δεύτερη αναφέρεται στην εξελικτική ανάπτυξη της γλώσσας μέσα στο χρόνο. Η προσέγγιση του Saussure για τη γλώσσα μάς επιτρέπει να αναπαραστήσουμε κάθε επιστημονική γλώσσα ως ένα σύνολο από όρους και ένα σύστημα κανόνων σύνταξης.

Η θεωρία της γλώσσας του Saussure καταδεικνύει τον αποφασιστικό ρόλο που διαδραματίζει το νόημα και η σημασιοδότηση στη δόμηση της ανθρώπινης ζωής γενικότερα, παρουσιάζει ωστόσο τρία βασικά προβλήματα (Howarth, 2008: 45):

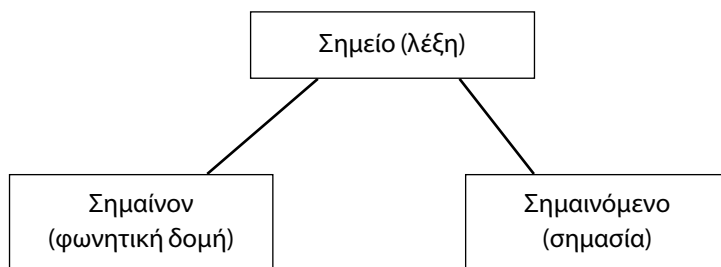
- Ισχυροποιεί τον άκαμπτο διαχωρισμό του σημαίνοντος από το σημαινόμενο.
- Παρουσιάζει το γλωσσικό σύστημα ως κλειστό και αντιλαμβάνεται τη γλώσσα ως προϊόν και όχι ως διαδικασία παραγωγής.
- Διατηρεί την ιδέα ενός αυτόνομου υποκειμένου της γλώσσας που στέκεται έξω από το γλωσσικό σύστημα. Ο άνθρωπος είναι αυτός που συνδέει τις ιδέες (έννοιες) με την πραγματικότητα.

1.1.4.2 Σημασία και εμπράγματα αναφορά

Ο Saussure, αντίθετα με την εμπειριστική παράδοση που υποστηρίζει ότι υπάρχει μια σταθερή σχέση μεταξύ των λέξεων που χρησιμοποιούνται και των ιδεών (εννοιών) που αυτές εκφράζουν, υποστηρίζει την αυθαίρετη φύση του σημείου, το οποίο διακρίνει σε σημαίνον και σημαινόμενο. Αυθαίρετο δεν είναι μόνο το ποιο σημαίνον συνδέεται με ποιο σημαινόμενο, αλλά επίσης δεν υπάρχει πραγματικά υπαρκτή ιδιότητα που να σταθεροποιεί το σημαινόμενο. Και τα δύο καθλώνονται μόνο χάρη στη σχέση τους με άλλα σημαινόμενα και σημαίνοντα σε μια συγκεκριμένη γλώσσα. Επομένως για τον Saussure η γλώσσα είναι μορφή και όχι ουσία. Το Σχήμα 2 παρουσιάζει την έννοια του σημείου όπως την αντιλαμβάνεται ο Saussure.

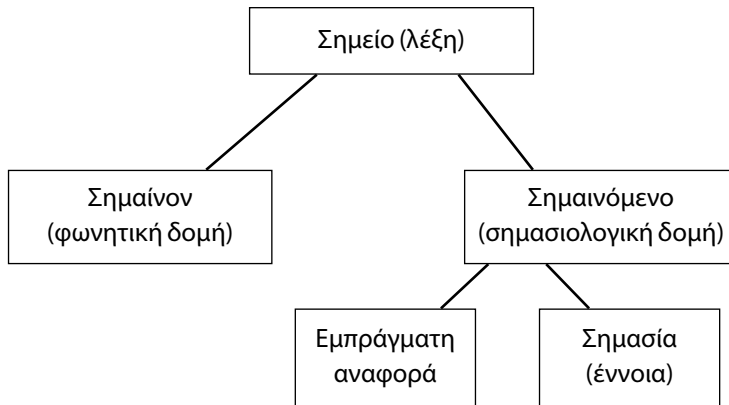
Μελετώντας τη γλωσσική ανάπτυξη των παιδιών, ο Vygotsky (1993) καταλήγει ότι πρέπει να διαχωρίζει κανείς τη σημασία μιας λέξης από την εμπράγματα αναφορά της, δηλαδή από τα αντικείμενα στα οποία παραπέμπει η εκάστοτε λέξη ή η εκάστοτε έκφραση. Ο Vygotsky (1993: 183) παρατηρεί ακόμη ότι μπορούμε να διακρίνουμε σε αυτό που συνήθως ονομάζουμε σημασία των λέξεων δύο στοιχεία: α) τη σημασία της έκφρασης στην κυριολεξία και β)

ΣΧΗΜΑ 2

τη λειτουργία της να αναφέρεται σε κάποιο αντικείμενο ως διακριτικό της, δηλαδή την εμπράγματη αναφορά της. Επομένως η λέξη, ως σημείο, αναπαριστάται με το ακόλουθο σχήμα:

ΣΧΗΜΑ 3

1.1.4.3 Η ανάπτυξη των εννοιών

Σε αντίθεση προς την ωρίμανση των ενστίκτων και των έμφυτων ορμών, η κινητήρια δύναμη που καθορίζει την έναρξη της διαδικασίας ανάπτυξης των εννοιών δεν βρίσκεται μέσα αλλά έξω από τον άνθρωπο. Ο περίγυρος δημιουργεί τα αναγκαία προβλήματα και βάζει τις αναγκαίες απαιτήσεις (Vygotsky, 1993: 150). Ο Vygotsky στρέφει την προσοχή του στη διαδικασία ανάπτυξης των εννοιών, τις οποίες διακρίνει σε δύο κατηγορίες: στις αυθόρμητες έννοιες και στις γνήσιες έννοιες.

Οι **αυθόρμητες έννοιες** αναπτύσσονται μέσα από τη συμπλεκτική σκέψη που βασίζεται κυρίως στην εμπειρία και δεν είναι συνειδητές διότι η προσοχή μας κατευθύνεται στο αντικείμενο που αναπαριστούν και όχι στη νοητική ενέργεια που συλλαμβάνει την έννοια. Η συνειδητοποίηση βασίζεται στη γενίκευση των ίδιων των ψυχικών διαδικασιών που οδηγούν στην κυριάρχησή τους (Vygotsky, 1993: 255). Το χαρακτηριστικό γνώρισμα των αυθόρμητων εννοιών σχετίζεται με την ανικανότητά μας να αναγνωρίσουμε συνειδητά τις σχέσεις τους, τις οποίες όμως μπορούμε να εφαρμόσουμε αυθόρμητα και αυ-

τόματα εντελώς σωστά όταν δεν απαιτείται κάποια ειδική σύλληψη. Η συγκρότηση των αυθόρμητων εννοιών βασίζεται στην εμπράγματη αναφορά.

Οι **γνήσιες έννοιες** δεν προϋποθέτουν μόνο τη συνένωση και τη γενίκευση ξεχωριστών συγκεκριμένων εμπειρικών στοιχείων, αλλά και την απόσπαση, την αφαίρεση και την απομόνωση των επιμέρους στοιχείων, δηλαδή την ικανότητα της θεώρησης των στοιχείων έξω από τη συγκεκριμένη σύνδεση με την οποία είναι δοσμένα στην εμπειρία (Vygotsky, 1993: 190). Η γνήσια έννοια στηρίζεται εξίσου στην ανάλυση και τη σύνθεση. Οι γνήσιες έννοιες δημιουργούνται όταν μια σειρά γνωρισμάτων αποσπασμένων αφαιρετικά ανασυντίθεται και η συγκροτημένη έτσι αφηρημένη σύνθεση γίνεται η κύρια μορφή νόησης (Vygotsky, 1993: 196). Στο σχηματισμό της έννοιας μετέχουν όλες οι στοιχειώδεις νοητικές λειτουργίες σε μια συγκεκριμένη σύνδεση. Το κεντρικό σημείο αυτής της πράξης είναι η λειτουργική χρήση της λέξης ως μέσου της εκούσιας κατεύθυνσης της προσοχής, της αφαίρεσης και της απόσπασης των επιμέρους χαρακτηριστικών, της σύνθεσης και του συμβολισμού τους με τη βοήθεια του σημείου (Vygotsky, 1993: 206).

Η δημιουργία των εννοιών

Η έννοια δημιουργείται κατά τη διαδικασία μιας νοητικής πράξης. Η εννοιολογική σκέψη είναι αδύνατη έξω από τη γλωσσικά αρθρωμένη σκέψη. Στη συγκρότηση μιας έννοιας δεν οδηγεί μόνο το παιχνίδι των συνειρμών. Ο σχηματισμός των εννοιών αποτελεί μια ιδιαίτερη νοητική διαδικασία και ο προσδιοριστικός παράγοντας της εξέλιξής της δεν είναι ούτε ο συνειρμός ούτε η προσοχή ούτε η κρίση και η παράσταση ούτε οι προσδιοριστικές τάσεις. Όλα αυτά τα στοιχεία συμμετέχουν στο σχηματισμό των εννοιών, αλλά κανένα δεν μπορεί να ερμηνεύσει τη γέννηση αυτής της μορφής σκέψης. Στο σχηματισμό της έννοιας μετέχουν όλες οι στοιχειώδεις νοητικές λειτουργίες σε μια συγκεκριμένη σύνδεση. Το κεντρικό σημείο αυτής της σύνδεσης είναι η λειτουργική χρήση της λέξης ως μέσου της εκούσιας κατεύθυνσης της προσοχής, της αφαίρεσης και της απόσπασης των επιμέρους χαρακτηριστικών, της σύνθεσης και του συμβολισμού τους με τη βοήθεια του σημείου (Vygotsky, 1993: 206).

Σύμφωνα με όλα τα παραπάνω, ο Vygotsky (1993: 152) θεωρεί την έννοια γενίκευση και αναφέρεται σε τρεις βαθμίδες (ή δομές) εξέλιξης αυτής της γενίκευσης:

- Κατά την πρώτη βαθμίδα εξέλιξης η γενίκευση βασίζεται στη συσσώρευση αντικειμένων που αναγνωρίζονται από τον παρατηρητή ως όμοια και η οποία:

- Δημιουργείται με την ανάπτυξη μιας συγκριτιστικής εικόνας η οποία συγκροτείται εμπειρικά, με βάση την καθαρά εμπειρική χωροχρονική συνάντηση των στοιχείων της πραγματικότητας που περιγράφει.
- Η συγκριτιστική εικόνα δημιουργείται εμπειρικά μέσα από μια διαδικασία δοκιμής και σφάλματος.
- Η συγκριτιστική εικόνα λαμβάνει ένα όνομα και αξιοποιείται στη συνέχεια ως έννοια μέσα από τη γενικευμένη χρήση της συγκριτιστικής εικόνας. Έτσι ένα πλήθος από διαφορετικά αντικείμενα που προηγουμένως είχαν συνδεθεί στην αισθητηριακή μας αντίληψη οδηγούνται σε μία και μοναδική σημασία.
- Κατά τη δεύτερη βαθμίδα εξέλιξης η γενίκευση βασίζεται σε συμπλέγματα. Τα συμπλέγματα, όπως και οι έννοιες, είναι γενικεύσεις ή συνενώσεις συγκεκριμένων πραγμάτων κάτω από μια σημασία. Αλλά ενώ μια έννοια βασίζεται σε λογικά ταυτόσημες σχέσεις ανάμεσα σε αντικείμενα που θεωρούνται όμοια, το σύμπλεγμα βασίζεται αποκλειστικά σε πραγματικές σχέσεις που ωστόσο διαπιστώνονται εμπειρικά. Τέτοιες περιπτώσεις είναι:
 - Τα **συνειρμικά συμπλέγματα**, που βασίζονται στη συνειρμική σύνδεση με ένα βασικό αντικείμενο, το οποίο αποτελεί τον πυρήνα. Συγκεκρινώνονται αντικείμενα που έχουν κάποια σχέση με τον πυρήνα, π.χ. κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά, κοινό χρώμα και άλλα.
 - Τα **συμπλέγματα που συγκροτούν συλλογές** και τα οποία δημιουργούνται στη βάση ενός κοινού γνώρισματος. Δεν γίνονται δεκτά αντικείμενα που ως προς τα άλλα γνώρισμά τους είναι όμοια. Επιλέγεται, δηλαδή, ένας αντιπρόσωπος από κάθε είδος που διαθέτει το γνώρισμα (π.χ. φλιτζανάκι, πιατάκι, κουταλάκι του τσαγιού).
 - Τα **αλυσιδωτά συμπλέγματα**, που βασίζονται στη δημιουργία μιας αλυσίδας από συλλογές που συνδέονται μεταξύ τους ανά δύο με κάποιο κοινό γνώρισμα.
 - Συμπλέγματα στη βάση ενός **κοινού χαρακτηριστικού**. Το κοινό χαρακτηριστικό επιλέγεται αυθαίρετα και μπορεί ορισμένες φορές να είναι ακαθόριστο. Π.χ. Επιλέγουμε οξυγώνια τρίγωνα, αλλά θα μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε και άλλα σχήματα αν διαθέτουν οξεία γωνία.
 - Τις **ψευδοέννοιες**, όπου η γενίκευση δείχνει λογική αλλά ουσιαστικά είναι συμπλεγματική (εμπειρική).
- Κατά την τρίτη βαθμίδα εξέλιξης η γενίκευση, η οποία βασίζεται σε λογικά ταυτόσημες σχέσεις ανάμεσα σε αντικείμενα που θεωρούνται όμοια, δημιουργεί τις γνήσιες έννοιες. Η γνήσια έννοια δημιουργείται ακολουθώντας τρία στάδια, τα οποία υφίστανται και παράλληλα:

- Αυτό της επιλογής μιας **ψευδοέννοιας**. Η επιλογή γίνεται με βάση τη μέγιστη ομοιότητα της ψευδοέννοιας με τις ενδείξεις.
- Αυτό της διαμόρφωσης μιας **δυνητικής έννοιας**. Είναι το αποτέλεσμα μιας συνήθειας. Διαμορφώνεται μέσα από τη συχνή αποτελεσματική χρήση.
- Αυτό της διαμόρφωσης της **πραγματικά γνήσιας έννοιας**. Η γνήσια έννοια δημιουργείται όταν μια σειρά γνωρισμάτων αποσπασμένων αφαιρετικά, ανασυντίθεται και η συγκροτούμενη έτσι αφηρημένη σύνθεση γίνεται η κύρια νοητική μορφή της έννοιας, με την οποία περιγράφεται και ερμηνεύεται η πραγματικότητα.

Οι τρεις αυτές μορφές γενίκευσης είναι κυρίαρχες σε διαφορετικά στάδια εξέλιξης του ανθρώπου, δηλαδή στην παιδική ηλικία, στην εφηβεία και στην ενηλικίωση, αντίστοιχα. Ωστόσο ακόμη και ο ενήλικος δεν σκέφτεται πάντα με γνήσιες έννοιες. Πολύ συχνά η σκέψη του επιτελείται στο επίπεδο της συμπλεκτικής σκέψης και κάποτε σε ακόμη πιο στοιχειώδεις και πρωτογενείς μορφές (Vygotsky, 1993: 198). Η νόηση του ενηλίκου είναι μεν ικανή να σχηματίζει έννοιες (γνήσιες) και να κάνει με αυτές λογικές πράξεις, όμως κάθε άλλο παρά κυριαρχείται ολότελα από ετούτες τις πράξεις (Vygotsky, 1993: 188). Στη σκέψη του ενηλίκου παρατηρούμε συχνότερα τη μετάβαση από την εννοιολογική, στη συγκεκριμένη συμπλεκτική σκέψη, στη μεταβατική σκέψη. Οι αυθόρμητες έννοιες δεν ανήκουν αποκλειστικά στην παιδική σκέψη. Και στη δική μας καθημερινή ζωή η σκέψη πολύ συχνά επιτελείται με ψευδοέννοιες. Από την οπτική γωνία της διαλεκτικής λογικής, οι έννοιες της καθημερινής ζωής δεν αποτελούν έννοιες στην κυριολεξία (γνήσιες έννοιες). Είναι περισσότερο γενικές παραστάσεις για τα πράγματα. Είναι αδιαμφισβήτητο ότι αποτελούν ένα μεταβατικό στάδιο από τα συμπλέγματα στις ψευδοέννοιες και τις γνήσιες έννοιες (Vygotsky, 1993: 189, 198).

Η ύπαρξη μιας έννοιας και η συνείδηση αυτής της έννοιας δεν συμπίπτουν ούτε αναφορικά με τη λειτουργία τους ούτε αναφορικά με τη στιγμή της γέννησής τους. Η ανάλυση της πραγματικότητας με τη βοήθεια των εννοιών γίνεται σημαντικά νωρίτερα από την ανάλυση των ίδιων των εννοιών. Ακόμη ο Vygotsky (1993: 202) παρατηρεί ότι η σκέψη αναπτύσσεται από το γένος στο είδος. Κινείται πάντα στην πυραμίδα των εννοιών από πάνω προς τα κάτω ή αντίστροφα και ποτέ οριζόντια. Η διαδικασία διαμόρφωσης των εννοιών αναπτύσσεται σχεδόν ταυτόχρονα από δύο κατευθύνσεις:

1. Από την πλευρά του γενικού (κρίση)
2. Από την πλευρά του μερικού (παράσταση).